

BUGU

Dil ve Eğitim Dergisi

www.bugudergisi.com

Araştırma Makalesi

BUGU
Journal of Language and Education

Makale Geliş Tarihi: 09.07.2020

1/2, 150-162

TÜRKİYE

Makale Kabul Tarihi: 31.07.2020

Güneş, B. (2020). Azerbaycan Türkçesinde “baş” sözüyle kurulan deyimler hakkında. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 1(2), 150-162. <http://dx.doi.org/10.46321/bugu.12>

AZERBAIJAN TÜRKÇESİNDE “BAŞ” SÖZÜYLE KURULAN DEYİMLER HAKKINDA

Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ

Karadeniz Teknik Üniversitesi bahadir.gunes@hotmail.com ORCID

Öz

Türkçe, en eski metinlerinden itibaren arkasında büyük bir geçmişi barındıran bir dil özelliği gösterir. Türk dilinin tarihi ve çağdaş dönemlerinden birçok dilsel veri bu duruma kanıt olarak gösterilebilir. Bu veriler içinde kalıp sözler önemli bir yere sahiptir. İçerdikleri anlamları uzun zaman dilimlerinde meydana getiren kalıp sözler; atasözü, deyim, alkış, kargış gibi adlarla alt başlıklara ayrılan dil unsurlarıdır. Bu tür sözler içinde önemli bir başlık olarak deyimleri saymak mümkündür. Deyimler, kuruluş ve anlam özellikleriyle Türkçenin temel söz varlığına sunduğu malzeme açısından dikkate değerdir. Deyimlerin kuruluşunda yer alan kelimelerin nitelikleri de önem arz etmektedir. Bu anlamda deyimlerde organ adlarının varlığı dikkat çeken bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Bu konuyla ilgili Azerbaycan Türkçesi zengin bir malzemeye sahiptir. Bu çalışmada yalnız ölçünlü Azerbaycan Türkçesinden tespit edilebilen ve “baş” sözüyle kurulan deyimler, anlam özellikleri açısından tasnif edilerek incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kalıp söz, deyim, organ adı, Azerbaycan Türkçesi.

ABOUT THE IDIOMS CREATED WITH THE WORD ‘HEAD’ IN AZERBAIJANI TURKISH

Abstract

Turkish is a language that has a great history behind it since its earliest texts. A lot of linguistic data from the historical and modern periods of the Turkish language can be shown as evidence for this situation. Pattern words have an important place in this data. Pattern words that make up the meanings they contain in long periods; proverbs, idioms, praise, curses, such as language elements are divided into subheadings. It is possible to say that idioms have an important title in these words. Idioms are important in terms of foundation and meaning features in terms of the material that Turkish offers to basic vocabulary. The qualifications of the words in the establishment of statements are also important. In this sense, the presence of limb names in idioms emerges as a remarkable situation. Azerbaijani Turkish has a rich material on this subject. In this study, It has been classified and analyzed in terms of meaning features the idioms which were determined only from the standard Azerbaijan Turkish and established with the word “head”.

Keywords: Pattern words, idiom, limb name, Azerbaijani Turkish.

Giriş

Azerbaycan Türkçesi; Türkiye Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesiyle birlikte, “Güneybatı” veya “Oğuz grubu” şeklinde adlandırılan Türk lehçelerini meydana getirmektedir. Azerbaycan Türkçesi başta Azerbaycan, İran, Rusya olmak üzere birçok ülkede yaşayan konuşurlarıyla geniş bir sahada büyük bir nüfus gücüyle temsil edilmektedir.

Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçeleri kalıplaşmış sözler açısından sayısal varlığı kolaylıkla belirtilemeyecek şekilde büyük bir malzemeyi içermektedir. Bu durumu, Türkçenin her dönemi için iddia etmek mümkündür. Bu manada çağdaş lehçeleri de aynı kapsamda düşünmek gerekmektedir. Türkiye Türkçesiyle aynı lehçe grubunda yer alan Azerbaycan Türkçesi de deyim varlığı açısından zengin bir malzemeye sahiptir.

Türkçe, en eski metinlerindeki işlenmiş ve anlam zenginliğini içeren sözleriyle bugüne yaklaştıkça söz konusu özellikteki unsurlarını geliştirerek yoluna devam edebilmiştir. Bu manada atasözü, deyim, alkış, kargış gibi kalıplaşmış sözlerin varlığı büyük bir birikim örneği olarak kendisini göstermektedir. Bu birikim içindeki önemli başlıklardan biri de deyimlerdir. Deyim, “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir”dir (Türkçe Sözlük, 2005, s. 517).¹ Deyim tanımlarında deyim oluşturulan kelimelerin kalıplaşarak gerçek anlamının dışında kullanılması ve bu kalıplaşmayla birlikte ilgi çekici bir anlama sahip olması düşüncesi öne çıkmaktadır (Sinan, 2000, s. 11).

Kelimeler deyim içinde farklı bir anlam boyutuna ulaştığı için kalıplaşmaya uğramış olan sözün yeri başka bir sözle doldurulmaya çalışılsa bile aynı anlam derinliğini meydana getirmek olası değildir. Ayrıca deyimlerin, içinde bulunduğu dilin konuşurları tarafından özümsemesi ve kendi anlam özelliğini muhafaza edebilmesi için bu durum gereklidir.

Deyimlerin sahip olması gereken kelime sayısı için kesin bir rakam vermek güçtür. Bu konuyla ilgili bazı yaklaşım farklılıkları olsa da deyimlerin en az iki kelimedenden meydana geldiğine dair bilgiler belirtilir.² Bu duruma kanıt olmak üzere deyim içinde anlam değişikliğine uğrayan, farklı bir anlam kazanan kelimelerin bu bütünlük içinde kaynaşarak başka bir anlam sunması gösterilir.

Bazı özellikleri açısından atasözleriyle karıştırılabilen deyimler, hem yapı hem de anlam açısından genellikle atasözlerinden farklıdır. Atasözleri genellikle öğüt, yol gösterme veya hikmet içerdikleri için bir yargı bildirirler. Buna karşın içlerinde yargı bildirenler olmakla

¹ Farklı kaynaklardaki bazı deyim tanımlamalarını şu şekilde belirtmek mümkündür: “En az iki sözcükten oluşan, kendi öz anlamlarını yitirip yeni bir anlam içeren kalıplaşmış sözcük öbeklerine denir” (Özdemir, 1990: 84); “Genellikle gerçek anlamının dışında kullanılan, anlatımı daha güzel ve etkili yapan, toplum tarafından ortak olarak benimsenen kalıplaşmış söz” (Hengirmen, 1999, s. 116); “Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime veya kelime grubu” (Korkmaz, 2007, s. 66); “Bir tür sözlüksel birim oluşturan anlambirim toplaşması; genellikle öz anlamından az çok ayrı bir anlam içeren kalıplaşmış söz” (Vardar, 2007, s. 71). Genel anlamda deyimlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Sinan, 2000; Sinan, 2015).

² Aksan (2000, s. 35), deyim “Belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözdür.” şeklinde tanımlar. Aksan, deyimlerin tek kelimedenden de oluşabileceğini belirtirken deyimlerin kuruluş özellikleri üzerinde duran Hatiboğlu’na göre (1964, s. 222), deyimler en az iki, en fazla yedi sekiz kelimedenden oluşabilmektedir. Hatiboğlu deyimlerin bir kelimedenden oluşamayacağını, anlam değişmesine uğramış tek kelimenin anlamca genişleyeceğini veya değişmeceli bir anlam kazanacağını, deyim oluşturulan ve anlam değişimine uğrayan kelimelerin ise kendi yapısı içinde kaynaşarak farklı bir anlam ortaya koyacağını belirtir.

beraber, deyimler genelde belli bir durumu veya olayı değişik anlatım yollarından yararlanarak ilgi çekici bir şekilde ortaya koyarlar.³

Türkçede genel anlamda deyimler, özelde ise organ adlarıyla ilgili deyim ve genel içerikli çalışmaların sayısal yoğunluğu oldukça yüksektir. Bu anlamda bu çalışmanın da konusu olması dolayısıyla doğrudan organ adları ve organ adlarıyla kurulan deyimlere dair çok sayıda çalışma olduğunu belirtmek gerekir. Bu çalışmaların büyük bölümü makale düzeyindedir. Ancak bu konuda azımsanmayacak sayıda kitap ve lisansüstü tez de mevcuttur. Doğrudan deyimleri içeren kitaplardan olmak üzere Ömer Asım Aksoy'un *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 / Deyimler Sözlüğü* (1965), Yusuf Çotuksöken'in *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (2005), Metin Yurtbaşı tarafından hazırlanan *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü* (2013), Ahmet Turan Sinan tarafından hazırlanan *Türkçenin Deyim Varlığı* (2015) adlı eserleri saymak mümkündür.

Çalışma konusu olan Azerbaycan Türkçesindeki deyimleri içeren kapsamlı bir çalışma olarak ise Seyfettin Altaylı tarafından hazırlanan *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü* (2005) adlı eseri anmak gerekir.

Bunların dışında doğrudan Türkçede organ adlarıyla kurulan deyimlerle ilgili bir çalışma olmak üzere Hatice Şahin tarafından hazırlanan *Türkçede Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler* (2004) adlı kitabı belirtmek gerekir. Şahin'in araştırmasında, Türkçenin tarihî lehçelerinden Türkiye Türkçesine kadar uzanacak şekilde organ adlarıyla kurulan deyimler örnekleriyle beraber ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Türkçede organ adları ve organ adlarıyla kurulan deyimlerle ilgili hazırlanan lisansüstü tez sayısı -tespit edilebildiği kadarıyla- 8 adettir. Bu çalışmalardan 1 tanesi doktora tezi; diğer 7 tanesi yüksek lisans tezidir. İlgili çalışmaların kısa künye bilgileri şu şekildedir:

Fuat Yılmaz, *Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde Bazı Organ Adları ve Kullanım Alanları* (2003 / Yüksek Lisans).

Fahri Bekçioğulları, *Kazak Türkçesindeki Organ Adlarıyla İlgili Deyimlerin Türkiye Türkçesine Aktarımı* (2006 / Yüksek Lisans).

Buayşem Yunus, *Anabilim Açısından Türkçe ve Çince Deyim Karşılaştırması (Organ Adları ile İlgili Deyimler)* (2006 / Yüksek Lisans).

Nicolai Tufar, *Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları* (Doktora / 2010).

Tuğba Aktaş, *Tatar Türkçesindeki 'baş' ve 'baş'ta Bulunan Organ Adları ile Kurulmuş Deyimler ve Bu Deyimlerin Türkiye Türkçesindeki Şekilleriyle Karşılaştırılması* (2013 / Yüksek Lisans).

Aysel Hüseynova, *Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimlerin Karşılaştırılması (Azerbaycan - Özbek ve Türkiye Türkçesi)* (2014 / Yüksek Lisans).

Meryem Başkurt, *Kırım Tatar Türkçesinde Organ Adlarından Yapılan Eğretilmeler* (2014 / Yüksek Lisans).

Botan Cudi Ekmen, *Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Organ Adları* (2018 / Yüksek Lisans).

³ Hatiboğlu (1964, s. 222-224), bazı deyimlerin atasözleri gibi hikmet veya öğüt değeri taşıdığını, bu yönüyle atasözleriyle karıştırılabileceğini belirtirken deyimleri atasözlerinden ayıran temel esaslardan biri olarak atasözlerinin, belli bir zaman ekiyle (fil bakımından 3. şahıs veya 2. şahıs emir kipi) dile getirilmesini, deyimlerde ise değişik çekimlerin kullanılabilmesini gösterir.

Bunlara ek olarak Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde organ adları ve organ adlarıyla oluşturulan deyimlerle ilgili çok sayıda makale bulunmaktadır. Söz konusu makalelerin künye bilgilerinin sunulması, çalışmanın boyutunu aşacağından burada ayrıca belirtilmemiştir.

Azerbaycan Türkçesinde “Baş” Kelimesiyle Kurulan Deyimler

*Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*⁴ ve Altaylı'nın *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*⁵ taranarak çıkarılan “baş” sözüyle kurulan deyimlerden 206 tanesi incelemeye alınıp anlam özellikleri bakımından tasnif edilerek değerlendirilmeye çalışılmıştır. Deyimler anlamlarına göre tasnif edilirken birbirine yakın anlam içerenler veya birbirini çağrıştıranlar aynı sırada gösterilmiştir.

Azerbaycan Türkçesinde “baş” sözü ve genellikle yardımcı fiille kurulan deyimler, anlam özelliklerine göre; anlamca olumlu deyimler, anlamca olumsuz deyimler ve olumlu-olumsuz anlam özelliklerine sahip olanlar şeklinde üç başlık altında değerlendirilmiştir. Belirtilen her bir başlık içinde tek anlam ve birden çok anlamı vurgulayan deyimler, içerdikleri anlam sayısına göre tasnif edilerek belirtilmiştir. Bu çalışmada ele alınan deyimlerden 96 tanesi olumlu; 93 tanesi olumsuz; 19 tanesi ise hem olumlu hem de olumsuz anlamları bir arada bulundurmaktadır.

1. Anlamca Olumlu Deyimler

Bu çalışmada tarafımızca ele alınan ve anlam özelliklerine göre tasnif edilen “baş” kelimesiyle kurulan 205 deyim içinde anlam bakımından olumlu özellikler taşıyan 94 adet deyim, unsurlarının özelliklerine göre 26 farklı biçimde görülmektedir (baş+fiil, baş+ek+fiil, baş+ek+ek+fiil, baş+ek+ek+kelime+fiil... gibi). Bu deyimlerden 58 tanesi tek anlamı; 26 tanesi iki anlamı; 8 tanesi üç anlamı; 1 tanesi dört anlamı; 1 tanesi de beş anlamı vurgulamaktadır. 94 tane olumlu anlamlı deyim, toplamda anlam özelliklerine göre 60 başlıkta gösterilmiştir. Bu başlıklardan 29 tanesinde tek anlam; 22 tanesinde iki anlam; 7 tanesinde üç anlam; 1 tanesinde dört anlam; 1 tanesinde ise beş anlam vurgulanmıştır.

Tek Anlamı Vurgulayanlar

Yukarıda anılan Orucov *vd.* ile Altaylı'nın ilgili çalışmalarından çıkarılan ve burada bir bölümü tarafımızca değerlendirilen ve anlam özelliklerine göre sınıflandırılan “baş” sözüyle oluşturulmuş deyimler içinde tek anlamı vurgulayan 29 anlam içeren başlık bulunmaktadır. Anlamca olumlu olup tek anlamı işaret eden toplam 58 tane deyimden sayıca en çok olanlar 6 tane deyim ile *çalışmak-düşünmek-meşgul olmak*; 5 tane deyim ile *rahat / keyifli olmak* anlamını vurgulayan deyimlerdir. Bunun dışında 2 farklı anlamda 4'er deyim; 5 farklı anlamda 2'şer deyim; 15 farklı anlamda ise 1'er deyim bulunmaktadır:

Çalışmak / Düşünmek / Meşgul Olmak: baş ağartmaq, baş işletmek, baş sındırmaq, baş tapmaq, baş yormaq, başı qarışmaq.

Rahat / Keyifli Olmak: başı ayazımaq, başı aynımaq, başı ötlenmək, başı xoş olmaq, başı üstündə durmamaq.

Canını Feda Etmek: baş qoymaq, başını qoymaq, başını vermək, başdan keçmək.

⁴ Orucov *vd.*, 2006, s. 229-238.

⁵ Altaylı, 2005, s. 86-104.

Etrafına Toplamak / Toplanmak: başına toplamaq, başına yığılmaq, başına yığmaq, başına cəm etmək.

Öne Çıkmak / Görünmek: baş olmaq, baş göstərmək, başda olmaq.

Çözüm Bulmak / Yol Göstermek: başına çare qılmaq (görmək), başına ağıl qoymaq, başında durmaq.

Saygı Duymak / Hürmet Etmek: başa keçirmək, başa keçmək, başında gəzdirmək.

Tamamlamak: başa çatdırmaq, başa çatmaq, başa yetişmək (yetmək).

Yetiştirmek: boya başa yetirmək (çatdırmaq, çıxarmaq), boya başa yetişmək (yetmək, çatmaq, çıxmaq).

Geçinmek: başını dolandırmaq, başını yola vermək.

Yüceltmek / Üstün Olma: başına dolanmaq, bir baş yuxarı.

Gitmek: baş alıb getmək (qaçmaq), baş götürüb qaçmaq (getmək).

Dua: başın(ız) sağ olsun, başın(ız)a dolanım (dönüm).

Yemin: başın(ız) üçün, başına and olsun.

Okşamak: başını sığallamaq.

Tecrübe Kazanmak: başını ağartmaq.

Canını Kurtarmak: başını qurtarmaq.

Kendi Hâline Bırakmak / Karışmamak: başına buraxmaq.

Gelmek: baş alıb gelmək.

Unutmamak: başında qalmaq.

Saklanmak: başını qınına çəkmək.

Secde Etmek: başını yerə döymək.

Bol Olmak: başdan aşmaq (daşmaq).

Evlendirmek: baş göz eləmək.

Sorumluluk Almak: başı ilə cavab vermək.

Razı Olma: baş üstə.

Yüksek Mevki: yuxarı baş.

Eş (Karı-koca): baş yoldaşı.

Sağlık: baş salamatlığı.

İki Anlamı Vurgulayanlar

Çalışmada incelenen deyimler içinde olumlu anlama sahip olup iki anlama vurgu yapan deyimlerle ilgili toplam 22 anlam içeren başlık bulunmaktadır. Bunlardan *anlamak-filizlenmek*; *girmek-sokulmak*; *korumak-geçinmek*; *büyümek-saygı görmek*; *evlenmek-meşgul olmak* anlam ikililerine ait 2'şer deyim yer alırken diğer 17 anlam ikililerinin tamamı 1'er deyim

içermektedir. Farklı anlam ikililerinde tekrar eden “anlamak” 3; “filizlenmek” 2; “hatırlamak” 2 farklı anlam ikilisinde mevcuttur. Diğerleri ise 1’er anlam ikilisinde bulunmaktadır:

Anlamak-Filizlenmek: baş açmaq, baş çıxarmaq.

Girmek-Sokulmak: baş soxmaq, baş təpmək.

Korunmaq-Geçinmek: başını qorunmaq, başını saxlamaq.

Büyümək-Saygı Görmək: başı ucalmaq, başı uca olmaq.

Evlenmək-Meşgul Olmaq: başını bağlama, bənd olmaq.

Filizlenmək-Bağlanmaq: baş bağlamaq.

Hâl Hatır Sormaq-Uğramaq: baş çəkmək.

Yaşammaq-Geçinmək: başa aparmaq.

Anlatmaq-Kandırmaq: başa salmaq.

Anlamak-Düşünmək: başa düşmək.

Tamamlamaq-Anlaşmaq: başa vermək.

Aklı Yetmək-İnanmaq: başa batmaq.

Sərbəst Bıraxmaq-Engellemək: başını boşlamaq.

Hız Artırmaq-Sərbəst Bıraxmaq: başını buraxmaq.

Müreffəh Olmaq-Ayımaq: başı ayılmaq.

Anlamak-Bilmək: başı çıxmaq.

Çınlamaq-İstemək: başına düşmək.

Maruz Kalmək: başına gəlmək.

Telkin Etmək-Benimsetmək: başına yeritmək (baş salmaq).

Hatırlamaq-Düşünmək: başından çıxmamaq.

Tecrübe Etmək-Canını Feda Etmək: başından keçmək.

Toplamaq-Evləndirmək: başını bir yerə yığmaq.

Üç Anlamı Vurgulayanlar

İncelemeye esas olan deyimler içinde üç farklı olumlu anlamı vurgulayan deyimlerle ilgili toplamda 7 anlam üçlüsü oluşturan başlık bulunmaktadır. Bu başlıklardan *konuşmak-gitmek-kaçmakta* 2 deyim yer alırken diğerlerinde 1’er deyim mevcuttur. Mevcut anlam üçlüleri içinde “başlamak” ve “oluşmak” anlamları 2’şer farklı anlam üçlüsünde yer alırken diğerleri 1’er anlam üçlüsünde bulunur:

Konuşmaq-Gitmək-Kaçmaq: baş almaq, baş qaçırmaq.

Yüceltmək-Selamlamaq-İtaat Etmək: baş əymək.

Meşgul Olmaq-Çalışmaq-Dâhil Olmaq: baş qatmaq.

Başlamaq-Oluşmaq-Filizlenmək: baş vermək.

Tamamlamaq-Oluşmaq-Tecrübe Etmək: başa gəlmək.

Yapmak-Düzeltilmek-Hazırlamak: başa götürmək.

Müreffeh Olmak-Başlamak-Gelmek: başı açılmaq.

Dört Anlamı Vurgulayanlar

Çalışmada incelenen deyimler içinde dört anlam ifade eden deyimlerin sayısı 1'dir. Bu deyim, *oluşmak-olgunlaşmak-ayıklamak-tespit etmek* anlamlarını içerir:

Oluşmak-Olgunlaşmak-Ayıklamak-Tespit Etmek: baş tutmaq.

Beş Anlamı Vurgulayanlar

Bu çalışmada değerlendirilen ve beş anlam içeren deyimlerin sayısı 1'dir. Bu deyimde *ilgi göstermek-merak etmek-meşgul olmak-dâhil olmak-sataşmak* anlamları mevcuttur:

İlgi Göstermek-Merak Etmek-Meşgul Olmak-Dâhil Olmak-Sataşmak: baş qoşmaq.

2. Anlamca Olumsuz Deyimler

Orucov *vd.* ile Altaylı'nın yukarıda anılan eserlerinden elde edilen verilerden hareketle Azerbaycan Türkçesinde "baş" kelimesiyle kurulan ve bu çalışmada bir bölümü değerlendirilen 93 adet olumsuz anlamlı deyim, unsurlarının niteliklerine göre 24 farklı biçimde görülür (baş+fiil, baş+ek+fiil, baş+ek+ek+ fiil, baş+kelime+fiil... gibi). Bu deyimlerden 69 tanesi tek anlamı; 21 tanesi 2 anlamı; 3 tanesi ise 3 anlamı vurgulamaktadır.

Tek Anlamı Vurgulayanlar

Orucov *vd.* ile Altaylı'nın ilgili çalışmalarındaki verilere göre, "baş" kelimesiyle oluşturulan ve tek anlamı vurgulayan deyimlerde toplamda 36 anlam içeren başlık bulunmaktadır. Anlamca olumsuz olup tek anlamı işaret eden toplam 66 tane deyimden sayıca en çok olanlar 11 tane deyim ile *kötü bir duruma düşmek / düşürmek* ile 7 tane ile *aldatmak* anlamlı deyimdir. Bunun dışında 4 farklı anlamda 3'er deyim; 7 farklı anlamda 2'şer deyim; 22 farklı anlamda ise 1'er deyim bulunmaktadır:

Kötü Bir Duruma Düşmek / Düşürmek: başına iş götürmək, başına kələk açmaq, başına oyun açmaq, başına oyun götürmək, başına iş gəlmək, başına qiyamət qormaq, başına qəza gəlmək, başına pislik götürmək; başına it oyunu açmaq (itin suyunu tökmək), başına tənəkə oyunu açmaq, başına (başına) dəysin.

Aldatmak: başını əkmək, başını külləmək, başını piyləmək, başını sıgallamaq, başını tovlamaq, baş qırmaq, başda dolandırmaq (gəzdirmək).

Aklını Yitirmək: başına hava gəlmək, başına at təpmək, başı xarab olmaq.

Anlamamak: baş açmamaq, başına girməmək, başa düşməmək.

Başı Ağrımaq / Dönmək: başı ağrımaq, başı axmaq (dolanmaq), başı çatlamaq.

Reddetmək: başdan atmaq, başdan eləmək, başdan sovmək.

Meşgul Olmaq: başı qarışmaq, baş qaşımığa vaxtı olmamaq.

Yok Etmək / Öldürmək: başını batırmaq, başını yemək.

Hoşlanmamək: başını bulamaq, başını silkələmək.

Utanmaq / Utandırmaq: başı aşağı etmək, başı aşağı olmaq.

Şımartmak: başına mindirmək, başa çıxarmaq.

Beddua Etmek / Beddua: başı batsın / başın batsın, başına kül (olsun).

Zararlı Hâle Gelmek: başa bəla olmaq, başa əngəl olmaq.

Çaresiz Kalmak: başı şişmək.

Yavaşlamak: başını yığmaq (saxlamaq).

Mahcup Olmak: başını sallamaq.

Yaralamak / Kanatmak: baş çarpmaq.

Oluşmamak: baş tutmamaq.

Harcamak / Bitirmek: başına daş salmaq.

Nişanlanmaq: başı bağlanmaq.

Aldanmaq / Yanılmak: başdan çıxmaq (getmək).

Himayesiz / Kimsesiz Kalmak: başı açıq qalmaq.

Tehlikeli İşlerle Uğraşmaq: başı (bədəninə, çiyinə) ağırlıq etmək.

Sinirlenmek: başı görm olmaq.

İçmek: başına çəkmək.

Başına Kakmaq: başına vurmaq.

Eziyet Etmek: başında qoz sındırmaq.

Haddini Aşmaq: başından böyük (yekə) danışmaq.

Sinirlenmek: başından tüstü çıxmaq.

Hastalanmaq: başı yastığa düşmək.

Felakete Uğramak: başı daşa döymək.

Yerli Yersiz Konuşmaq: başını daşa döymək.

Ölmək: başını yerə qoymaq.

Sağırlaşmaq: baş(dan) beyindən olmaq.

Kalp Kırıp Gönül Almaya Çalışmaq: başını yarıb əyəyinə qoz tökmək.

İki Anlamı Vurgulayanlar

Bu çalışmada incelenen deyimlerle ilgili olmak üzere; olumsuz anlama sahip olup bünyesinde iki anlam bulunduran deyimlerle ilgili toplam 19 anlam içeren başlık bulunmaktadır. Bunlardan *zor geçinmek-zamanını boşa harcamak* anlam ikilisine ait 2 deyim yer alırken diğer 17 anlam ikilisinin tamamı 1'er deyim içermektedir. Farklı anlam ikililerinde tekrar eden “eziyet etmek” anlamı 3; “aldatmak” ile “zamanını almak” anlamları da 2'şer farklı anlam ikilisinde yer almaktadır:

Zor Geçinmek-Zamanını Boşa Harcamak: baş dolandırmak, baş giçrləmək.

Bakmamak-Yüz Çevirmek: başını çevirmək.

Eziyet Etmek-Zamanını Almak: başını ağrıtmak.

- Lider Yapmak-Başa Çıkmak:* baş ellemek.
Yola Getirmek-Aldatmak: başını bişirmək.
Eziyet Etmek-Bıktırmak: başını böyütmək.
Aklını Yitirmek-Şaşırmaq: başını itirmək.
Satmaq-İnsafsızlıq Etmek: baş kəsmək.
Yaralamak-Zarar Vermek: baş yarmaq.
Eziyet Etmek-Zamanını Almak: baş ağrıtməq.
Haddini Bilmemek-Hedefi Tutturamamak: baş atmaq.
Eceli Dolmak-Tehlikeli İş Yapmaq: başı gicişmək.
Bilmemek-Başaramamak: başı çıxmmamaq.
Aldatmaq-Yanlış Yönləndirmək: başdan çıxarmaq.
Acele Etmək-Özen Göstərməmək: başdan sovrmaq.
Unutmək-İcat Etmək: başından çıxarmaq.
Reddetmək-Uzaklaşdırmaq: başından rəddətmək.
Engəlləmək-Ezmək: başından basmaq.
Sıkıntıya Sokmaq-Engel Olmaq: başa bəla gətirmək (açmaq, olmaq).

Üç Anlamı Vurgulayanlar

Çalışmada incelenen ve üç farklı olumsuz anlam içeren deyimlerle ilgili toplamda 1 başlık bulunmaktadır. Bu başlıkla ilgili olarak 1 deyim mevcuttur:

- Bitmək-Vazgeçmək-Rahatsız Olmaq:* başdan olmaq.

3. Olumlu-Olumsuz Anlam Özelliklerine Sahip Olanlar

Bu çalışmada incelenen ve hem olumlu hem olumsuz anlamlar içeren 18 adet deyim, 7 farklı biçimde görülür. Bu deyimlerden iki anlamı işaret edenler 8; üç anlam belirtenler 6; beş ve yedi anlamlılar ise 1'er tanedir. Söz konusu deyimlerden yalnız *kaplamak-fırsat vermemek* anlamını belirtenler ile *meşgul olmak-aldatmak* anlamlarını içerenler 2'ser tane ; diğerleri ise 1'er deyim içermektedir. Deyimlerde işaret edilen anlamların 20 tanesi olumlu; 23 tanesi ise olumsuzdur.

İki Anlamı Vurgulayanlar

Çalışmada incelenen ve iki anlamı işaret eden hem olumlu hem de olumsuz anlamlı deyimlerde anlam ikilisini meydana getiren alt başlıklarda yalnız "aldatmak" anlamı iki farklı başlıkta tekrarlanmıştır. Bunun dışında kalan 7 başlıktaki her bir anlam 1'er kez geçmiştir. Toplamda 15 farklı anlam bulunduran bu örneklerde 8 olumsuz; 7 olumlu anlam mevcuttur:

- Kaplamak-Fırsat Vermemek:* başına almaq / (aləmi) başına almaq, başına götürmək.
Meşgul Olmak-Aldatmaq: başını qarışdırmaq, başını qatmaq.
Oyalamaq-Aldatmaq: baş qarışdırmaq.
Bol Olmaq-Sahipsiz Olmaq: başına qalmaq.

Düşünmek-Utandırmak: başına vurmaq.

Geçinmek-Vaktini Boşa Harcamak: başını gırləmək.

Kulluk Etmek-Acele Ettirmek: başı üstünü kəsmək.

Başını Sallamak-Rezil Etmek: başını aşağı dikmək.

Üç Anlamı Vurgulayanlar

Bu çalışmada ele alınan ve içeriğinde hem olumlu hem de olumsuz üç anlam barındıran deyim örneklerinde “bitirmek” ve “evlendirmek” anlamları 2’şer farklı alt başlıkta geçmiş, diğerleri ise 1’er kez kullanılmıştır. Toplamda 16 farklı anlam bulunan aşağıdaki örneklerde 8 olumlu; 8 olumsuz anlam vardır. Söz konusu anlam özelliklerini belirten toplam 6 tane deyim vardır:

İsyan Etmek-Filizlenmek-Hissettirmek: baş qaldırmaq.

Haddini Aşmak-Bitirmek-Üstün Olmak: başa çıxmaq.

Bitirmek-Araştırmak-Utandırmak: başa vurmaq.

Çok Çalışmak-Sinirlenmek-Kendinden Geçmek: başı qızışmaq.

Yasaklamak-Bedel Ödemek-Evlendirmek: başını bağlamaq.

Meşgul Olmak-Kafa Karıştırmak-Evlendirmek: başını bənd etmək.

Beş Anlamı Vurgulayanlar

Çalışmada incelenen ve beş farklı olumlu-olumsuz anlamı işaret eden örneklerin sayısı 1’dir. Aşağıda belirtilen beş anlamdan 2 tanesi olumlu; 3 tanesi ise olumsuz anlam içermektedir:

Gitmek-Meşgul Olmak-Laubali Olmak-Kaçmak-Üzmetmek: baş aparmaq.

Yedi Anlamı Vurgulayanlar

Çalışma içinde değerlendirilen ve tek örneği bulunan 7 anlamlı deyimde ise 3 anlamda olumluluk; 4 anlamda ise olumsuzluk mevcuttur:

Tutturamamak-Abartmak-Dalmak-Sallanmak-Hücum Etmek-Yüceltmek-Yaralamak: baş vurmaq.

Sonuç

Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesiyle aynı lehçe grubunda yer alan, özellikleri itibarıyla Türkiye Türkçesine en yakın Türk lehçesi durumundadır. Genel anlamda “kalıp ifadeler” olarak değerlendirilen atasözleri, deyimler, alkışlar, kargışlar gibi sözler, uzun zaman dilimlerini aşarak, işlenerek bugüne ulaşmış anlam derinliğine sahip olmuşlardır. Bu başlıkların her birisi için Türkçe, her döneminde büyük bir birikim sunmaktadır. Deyimler de bu birikimin önemli bir parçasıdır. Azerbaycan Türkçesi de deyim varlığı açısından genel Türkçenin zengin birikiminden uzak kalmayacak şekilde, sayısal varlığı kolayca tespit edilemeyecek derecede deyime sahiptir.

Deyimler içinde alt başlıklardan biri olarak değerlendirilebilecek organ adları ve deyimlerdeki kullanımlarına dair, Türkçenin hem tarihî hem de çağdaş lehçelerinde farklı anlam özellikleriyle çok sayıda örnek mevcuttur. Bu manada vücudun en üst noktasında bulunması dolayısıyla olumlu, olumsuz veya hem olumlu hem olumsuz anlamı bir arada bulundurmamak

üzere “baş” sözü Türkçenin deyimlerinde sıklıkla kullanılan sözlere aittir. Azerbaycan Türkçesi de bu özellik esasındaki deyimlerinde sayısal ve anlam zenginliği sunan bir lehçe durumundadır.

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde kullanılan ve “baş” sözüyle kurulan deyim varlığı inceleme konusu olarak seçilmiştir. Ele alınan deyimler, anlam özellikleri açısından tasnif edilerek “olumlu”, “olumsuz” ve “olumlu-olumsuz” şeklinde alt kollara ayrılarak ve her bir başlık altında deyimlerin içerdikleri anlam sayıları tek anlamdan çok anlama doğru sınıflandırılarak belirtilmiştir. Çalışmada “baş” sözüyle kurulmuş bütün deyimler değil, bu deyimler arasından belirlenen toplam 205 deyim incelenmiştir. Dolayısıyla çalışmadaki deyimlerin sayısal durumu, Azerbaycan Türkçesinin zengin deyim varlığı içinde “baş” sözüyle ilgili olmak üzere bütün deyimleri içerdiği iddiasını taşımamaktadır. Çalışmada incelenmek üzere ele alınan deyimlerden 94 tanesi olumlu; 93 tanesi olumsuz; 18 tanesi ise hem olumlu hem de olumsuz anlamları bir arada bulundurmaktadır. Olumlu ve olumsuz anlamları ayrı ayrı içeren deyimlerde tek anlamı vurgulama durumu sayısal açıdan öne çıkmaktadır. Bu da deyimlerin ağırlıklı olarak öz anlamı vurgulamaları açısından olağan bir durumdur.

Türkçenin zengin deyim varlığı içinde ilgi çekici bir başlık olan organ adlarının deyimlerdeki varlığı, diğer organ adlarının kullanılması da düşünüldüğünde büyük bir birikimin varlığını haber vermektedir. Bu manada sadece Azerbaycan Türkçesindeki “baş” sözünü içeren deyimlerin bir bölümünün sunduğu anlam çeşitliliği dahi Türkçenin etkili kalıp söz derinliği hakkında ipucu vermeye yetmektedir. Bu açıdan Türkçenin deyim varlığının boyutları, kurucu unsurları ve anlam özellikleri dikkate alınarak yapılacak kapsamlı araştırmalarla daha açık bir şekilde anlaşılmış olacaktır.

Kaynaklar

- Aksan, D. (2000). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. C III. (2. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Altaylı, S. (2005). *Azerbaycan Türkçesi deyimler sözlüğü*. Ankara: Prestij Matbaası.
- Hatiboğlu, V. (1964). Kelime grupları ve kuralları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 203-244.
- Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve dilbilim terimleri sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). *Grammer terimleri sözlüğü*. (3. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Orucov, A. H. vd. (2006). *Azerbaycan dilinin izahlı lügeti*. C I. Bakı.
- Özdemir, E. (1990). *Edebiyat bilgileri sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Sinan, A. T. (2000). *Türkiye Türkçesindeki deyimler üzerine bir dil incelemesi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sinan, A. T. (2015). *Türkçenin deyim varlığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2005). (10. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. (2. Baskı). İstanbul: Multilingual Yayınları.

Extended Abstract

The quality of Turkish as a deep-rooted language is apparent from its history and the data from contemporary periods. Among these data, formulaic expressions have a significant place. Gaining sense as a result of long experiences, formulaic expressions are elements of language which can take various forms such as proverbs, idioms, orisons, and imprecations. Here, among these formulaic expressions, idioms should be emphasized as an important category. Idioms worth attention due to the resources they offer to the basic vocabulary of a language with their formation and meaning qualities. On the other hand, the characteristics of a vocabulary which constitutes idioms are also of significant value. In this sense, the mention of organs in Turkish idioms is a very strange phenomenon.

Together with the Turkish languages spoken in Turkey, Turkmenistan, and Gagauzia, Azerbaijani Turkish forms the Turkish dialects denominated as the “South-western” or the “Oghuz” dialects of Turkish. The history and contemporary dialects of Turkish incorporate an innumerable body of formulaic expressions that cannot be easily deciphered. This is true for any period of the history of Turkish. In this sense, the contemporary dialects of Turkish should also be considered to have the same abundance. Azerbaijani Turkish, which is classified under the same dialect category as of Turkey Turkish, has a rich variety of idioms.

From past to present, Turkish has always enhanced the diversity of its idioms with the lexically rich vocabulary presented in the earliest texts. In this regard, the use of phrases such as proverbs, idioms, orisons, and imprecations, in both historical and contemporary periods, makes the Turkish language an example as a wide reservoir of formulaic expressions. Idioms are one of the most important elements of this fund of vocabulary.

Since words acquire a new meaning in an idiom, it is not possible to ascribe the same sense to a particular idiom by changing a word in that formulaic expression. Furthermore, this is a necessary quality for such idioms to be internalized by their speakers and to preserve their meaning.

It is difficult to offer a certain number of words for idioms to have. Although there may be varying approaches in this regard, it is generally indicated that idioms consist of at least two words. The latter can further be supported by the fact that words that undergo a change of meaning in an idiom offer a new expression by becoming integral parts of a whole.

Although idioms are sometimes confused with proverbs due to certain qualities, they differ in both structural and lexical terms. In this context, proverbs generally express a judgment as they convey advice, guidance, or aphorism. On the other hand, idioms generally present a certain condition or circumstance interestingly by availing of varying means of expression although some idioms may also bear judgment.

Turkish has a distinct character with numerous idioms, in general, and idioms and other expressions containing organ names, in particular. Now that it is also the subject of this study, it should be stated that there are many studies on the name of organs or the idioms which are created directly with the names of organs. A great deal of these studies was submitted as articles. However, there is still a considerable amount of books and master’s theses in this field.

The idioms created with the Azerbaijani Turkish word “baş” (head) and, in general, the auxiliary verbs are collected under three categories as positive, negative, and positive-negative idioms according to their lexical characteristics. In each category, idioms that refer to a single or

more meaning are indicated by classifying them according to the number of meanings they convey. Of all the idioms examined in this research, there were 94 positive, 93 negative, and 18 positive-negative idioms.

In this sense, this study analyses 205 idioms, in total, uttered with the word “baş” (head). However, this number does not profess to involve all the idioms of the Azerbaijani Turkish which incorporate the word “baş” (head). On the contrary, this study analyses and classifies the Azerbaijani Turkish idioms that contain the foregoing word categorize them under “positive”, “negative” and “positive-negative” sub-groups, and also arrays the idioms of each sub-group according to the number of meanings they carry. Of all the idioms examined in this research, there were 94 positive, 93 negative, and 18 positive-negative idioms. Notably, the greater part of the positive-negative idioms emphasizes a single meaning. This is natural as the idioms refer to the original meanings.

Here, we should state that the diversity of meaning suggested by the Azerbaijani Turkish idioms created with the word “baş” (head) reveal the impressive depth of the formulaic expressions in Turkish. In this respect, the range of Turkish idioms can be further comprehended with future researches which will be carried out by considering the constituents and lexical characteristics of these idioms.

